

مقاومت شکننده

تاریخ تحولات اجتماعی ایران

از سال ۱۵۰۰ میلادی مطابق با ۸۷۹ شمسی تا انقلاب

جان فوران

ترجمه

احمد تدین

مؤسسه خدمات فرهنگی رسا

Foran John

فوران، جان

مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از سال ۱۵۰۰ میلادی مطابق
با ۸۷۹ شمسی تا انقلاب / جان فوران؛ ترجمه احمد تدین - تهران: خدمات فرهنگی رسا،
۱۳۷۷.

۶۴۰ ص.

ISBN 964-317-358-5

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

Fragile resistance: Social transformation in Iran from 1500 to the revolution.
عنوان اصلی:

عنوان روی جلد: مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سالهای پس از
انقلاب اسلامی.

ISBN 964-317-471-9

چاپ هفتم: ۱۳۸۶

۱. ایران - - اوضاع اجتماعی. ۲. تحولات اجتماعی. الف. تدین، احمد، ۱۳۲۰ -، مترجم ب.
عنوان.

۳۰۶/۰۹۵۵

HN ۶۷۰/۲/۱۸

۱۳۷۷

۱۶۰۲۸ - ۷۷م

کتابخانه ملی ایران

مؤسسه خدمات فرهنگی رسا

WWW.RASABOOKS.COM

صندوق پستی ۵۹۱۹-۱۵۸۷۵

تلفن: ۴۵-۸۸۸۳۴۸۴۴ فاکس: ۸۸۸۳۸۱۲۵

چاپ دهم: ۱۳۸۹ / تیراژ: ۲۲۰۰ نسخه

چاپخانه: غزال - صحافی: کیمیا

کلیه حقوق محفوظ و مخصوص ناشر است.

مرکز توزیع: پخش رسا - تلفن: ۶۶۴۱۵۰۴۰ و ۶۶۴۸۱۲۰۵

قیمت: ۹۰۰۰ تومان

درباره کتاب و نویسنده

این کتاب، تحولات ساختار اجتماعی ایران را از روی کار آمدن خاندان صفویه در ۱۵۰۱م/۸۸۰ش تا جنبشهای اجتماعی قرن بیستم ردیابی می‌کند و با توجه به مباحث جاری جامعه‌شناسی توسعه، ارزیابی جدیدی از رویارویی ایران با غرب در پرتو طیفی از نظریه‌های علوم اجتماعی و از جمله نظامهای جهانی، وابستگی و فرهنگ سیاسی ارائه می‌نماید.

جان فوران با عرضه تلفیق تازه‌ای از تاریخ ایران، می‌گوید ساختار اجتماعی ایران حاصل تاریخی پویشهای داخلی و خارجی است و روابط نظامی، تجاری و سیاسی با غرب به گونه‌ای به ترتیبات اجتماعی شکل داده که رشته نهضت‌های مقاومت «مردمی» را به نمایش گذارده است. فوران معتقد است که این مقاومتها بدان دلیل موفقیت نسبی داشته که بر زیربناهای اجتماعی شکننده‌ای استوار شده و قدرتهای خارجی مدام در امور داخلی مداخله کرده‌اند. فوران می‌گوید انقلاب ۱۳۵۷ ایران تنها در پرتو مطالعه تاریخ ایران قابل درک خواهد بود.

جان فوران استادیار جامعه‌شناسی دانشگاه کالیفرنیا در سانتا باربارا است.

فهرست

۹	مقدمه ناشر.....
۱۱	مقدمه مترجم.....
۱۵	سپاسگزاری.....
۱۹	پیشگفتار.....
۲۱	فصل ۱ - چارچوب بررسی تحولات اجتماعی ایران.....
۲۱	مقدمه.....
۲۳	نظریه‌های توسعه‌نیافتگی.....
۲۸	دولت و فرهنگ در دگرگونی اجتماعی.....
۳۲	یک چارچوب تلفیقی.....
۳۶	پی‌نوشتها.....

بخش نخست

ساختار اجتماعی و دگرگونی اجتماعی در ایران ماقبل سرمایه‌داری

۱۵۰۰-۱۸۰۰م/۸۷۹-۱۱۷۹ش

(۱۶۴ - ۳۹)

۴۳	فصل ۲ - صورت‌بندی اجتماعی ایران در حوالی سال ۱۶۳۰م/۱۳۰۹ش.....
۴۶	ماهیت دولت.....
۵۱	ساختار اقتصادی ایران دهه ۱۶۲۰م/۱۰۰۰ش.....
۵۲	بخش شبانکاره و بیابانگرد.....
۵۵	بخش دهقانی.....

بخش شهری	۶۰
بازرگانی خارجی در مناسبات با غرب در سالهای دهه ۱۶۳۰ م/ ۱۰۱۰ ش	۶۶
ساختار اجتماعی ایران ماقبل سرمایه‌داری	۷۳
مفهومهای ایدئولوژیکی و سیاسی در ایران عصر صفویه	۷۸
پی‌نوشتها	۸۸
 فصل ۳- دگرگونی اجتماعی در ایران، ۱۵۰۰-۱۸۰۰ م/ ۸۷۹-۱۱۷۹ ش	۹۹
سنخهای تحول اجتماعی در دوره صفویه (۱۵۰۰-۱۷۲۲ م/ ۸۷۹-۱۱۰۱ ش)	۱۰۰
کشمکشهای داخلی	۱۰۰
روابط خارجی ایران، ۱۶۳۰-۱۷۲۲ م/ ۱۰۰۹-۱۱۰۱ ش	۱۰۷
گرایشهای غیردینی در اقتصاد سیاسی صفویه در سده هفدهم (۹۷۹ تا ۱۰۷۹ ش)	۱۱۳
سقوط درازمدت دولت صفویه	۱۲۰
ایران در زمان افغانها، ۱۷۲۲-۱۷۲۹ م/ ۱۱۰۱-۱۱۰۸ ش	۱۲۶
ایران در حکومت نادرشاه ۱۷۲۹-۱۷۴۷ م/ ۱۱۰۸-۱۱۲۶ ش	۱۳۰
ایران در دوره کریمخان زند، ۱۷۵۰-۱۷۷۹ م/ ۹۴۹-۱۱۵۸ ش	۱۳۷
روابط خارجی ایران در دوره ۱۷۴۷-۱۸۰۰ م/ ۱۱۲۶-۱۱۷۹ ش	۱۴۴
به قدرت رسیدن دودمان قاجار	۱۴۵
پی‌نوشتها	۱۴۹
جمع‌بندی بخش یکم: اهمیت دوره صفویه و سده هجدهم (۱۰۷۹ تا ۱۱۷۹ ش)	۱۵۷

بخش دوم

ساختار و تحول اجتماعی در ایران عصر قاجار

۱۸۰۰-۱۹۲۵ م/ ۱۱۷۹-۱۳۰۴ ش

(۳۲۴-۱۶۵)

فصل ۴- در آستانه وابستگی / صورتبندی اجتماعی ایران از ۱۸۰۰ تا ۱۹۱۴ میلادی مطابق با ۱۱۷۹ تا ۱۲۹۳ شمسی	۱۶۹
روابط اقتصادی و سیاست خارجی	۱۷۱
تحول اقتصادی و اجتماعی داخلی	۱۸۳
بخش کشاورزی	۱۸۵
بخش شهری	۱۹۴
بخش ایلی و عشیره‌ای	۲۰۶
جمع‌بندی: صورتبندی در حال تغییر قاجاریه	۲۱۱

دولت.....	۲۱۴
جمع‌بندی: ماهیت وابستگی.....	۲۲۱
پی‌نوشتها.....	۲۲۴
فصل ۵ - اصلاحات، شورش، انقلاب، کودتا / جنبشهای اجتماعی در ایران عصر قاجار... ۲۳۵	
کشمکشهای جانشینی و قیامها ۱۸۰۰-۱۸۵۰ م/۱۱۷۹-۱۲۲۹ ش: از شکلهای اعتراض سنتی تا شکلهای گذاری.....	۲۳۷
تلاشهای اصلاحگرانه از ۱۸۰۰ م/۱۱۷۹ ش تا دهه ۱۸۸۰ م/۱۲۶۰ ش: ناکافی بودن پاسخ مساعد دولت.....	۲۴۶
ماجرای تنباکو ۱۸۹۰-۱۸۹۲ م/۱۲۶۹-۱۲۷۱ ش، یک نقطه عطف.....	۲۴۹
انقلاب مشروطیت ۱۹۰۵-۱۹۱۱ م/۱۲۸۴-۱۲۹۰ ش: فرصت از دست رفته.....	۲۵۹
روند حوادث.....	۲۶۰
علل انقلاب.....	۲۶۸
نیروهای اجتماعی در انقلاب مشروطیت.....	۲۷۱
سازمانها، ایدئولوژیها و فرهنگ مردمی.....	۲۸۴
حاصل انقلاب.....	۲۹۲
«انقلاب از بالا»، جنگ جهانی اول و به قدرت رسیدن رضاخان: ۱۹۱۴-۱۹۲۵ م (۱۲۹۳-۱۳۰۴ ش).....	۲۹۵
پی‌نوشتها.....	۳۱۰
جمع‌بندی بخش دوم، اهمیت نظری دوره قاجار.....	۳۲۱

بخش سوم

ساختار و دگرگونی اجتماعی در ایران پهلوی و بعد

۱۹۲۵-۱۹۹۱ م/۱۳۰۴-۱۳۷۰ ش

(۶۱۷-۳۲۵)

فصل ۶ - دولت، جامعه و اقتصاد در دوره رضاشاه (۱۹۲۵-۱۹۴۱ م/۱۳۰۴-۱۳۲۰ ش) /	
فردگی نیروهای اجتماعی.....	۳۲۹
دولت رضاشاه: استبداد نظامی، تجدد و غرب‌گرایی.....	۳۳۰
اقتصاد و ساختار طبقاتی.....	۳۴۰
وجه‌های تولید روستایی.....	۳۴۱
وجه تولید شهری.....	۳۵۰
شیوه‌های تولید و محدودیتهای توسعه.....	۳۶۰

۳۶۴	ایران در نظام جهانی دهه ۱۹۳۰م/۱۳۱۰ش
۳۷۳	جنبشهای اجتماعی و مداخله خارجی در دوره سلطنت رضاشاه
۳۷۸	کناره گیری رضاشاه
۳۸۲	پی نوشتها

فصل ۷ - برقراری دموکراسی، جدایی خواهی، ملی کردن، کودتا / جنبشهای اجتماعی از	
۳۹۳	۱۹۴۱م/۱۳۲۰ش تا ۱۹۵۳م/۱۳۳۲ش
۳۹۴	ایران در جنگ جهانی دوم
۴۰۶	جنبشهای اجتماعی آذربایجان و کردستان، ۱۹۴۵-۱۹۴۶م/۱۳۲۴-۱۳۲۵ش
۴۰۸	ماهیت «جمهوریهای» خودمختار
۴۱۷	سرانجام
۴۲۲	جنبش ملی کردن نفت ۱۹۵۱-۱۹۵۳م/۱۳۳۰-۱۳۳۲ش
۴۲۵	مصدق، جبهه ملی و ائتلاف جدید مردمی
۴۲۸	اقتصاد سیاسی دوره زمامداری مصدق
۴۳۸	کودتای ۱۹ اوت ۱۹۵۳ (۲۸ مرداد ۱۳۳۲)
۴۴۳	جمع بندی: فرصت دومی که از دست رفت
۴۴۷	پی نوشتها

فصل ۸ - موقعیت جدید وابستگی / توسعه سرمایه داری وابسته در زمان محمدرضاشاه	
۴۵۹	۱۹۵۳-۱۹۷۷م/۱۳۳۲-۱۳۵۶ش
۴۶۱	رژیم پهلوی: دیکتاتوری سلطنتی و پول نفت
۴۷۰	اقتصاد و ساختار طبقاتی
۴۷۲	بخش کشاورزی و شبانکاره
۴۸۲	بخش سرمایه داری
۴۹۵	وجه تولید خرده کالایی و گروهها و طبقه های «مختلط»
۵۰۳	وجه های تولید و توسعه وابسته
۵۰۶	ایران در نظام جهانی: به سوی نیمه حاشیه ای
۵۱۶	مقایسه و جمع بندی
۵۱۸	پی نوشتها

فصل ۹ - جریان انقلاب ایران و بعد ۱۹۷۷-۱۹۹۱م/۱۳۵۶-۱۳۷۰ش	
۵۳۰	نظریه های انقلاب و انقلاب ایران
۵۳۷	قیام ۱۵ خرداد: یک طلسم
۵۴۱	پیدایش ائتلاف جدید چند طبقه ای

۵۵۶	سیر رویدادها.....
۵۶۶	تحلیل نظری انقلاب ایران.....
۵۶۶	اتحاد مردمی در انقلاب.....
۵۷۶	دولت و نظام جهانی: پاره‌ای ملاحظات.....
۵۸۳	انقلاب ایران از دید مقایسه‌ای.....
۵۸۵	سالهای بعد از انقلاب: ۱۹۷۹-۱۹۹۱ م/ ۱۳۵۸-۱۳۷۰ ش.....
۵۹۱	پی‌نوشتها.....
۶۰۳	جمع‌بندی: تاریخ تحول اجتماعی در ایران: یک بازبینی نظری (تئوریک).....
۶۰۳	ساختار اجتماعی و تحولات اجتماعی در ایران: نتایج اساسی.....
۶۰۸	ابعاد مقایسه‌ای و ملاحظات روش‌شناختی.....
۶۱۲	نظریه‌ها: یافته‌ها، پالایشها.....
۶۱۷	پی‌نوشتها.....
۶۱۹	فهرست اعلام.....

بنام خدا

مقدمه ناشر

پژوهشهای جدید تاریخی، به ویژه آن رشته از پژوهشها که بر الگوهای نظری برگرفته از مطالعات جامعه‌شناسان و علمای علوم سیاسی مبتنی هستند، معمولاً در زمینه ارائه تصویری کلان‌نگر از ساختار سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در گذشته از دید مفاهیم موجود در الگوی مطالعاتی دستاوردهایی مشخص دارند که این‌گونه پژوهشها را از پژوهشهای صرفاً تاریخ نگارانه که معمولاً مورخان با تأکید بر سستهای تاریخ نگاری ویژه خویش انجام می‌دهند، متمایز می‌کند. این رشته از پژوهشها هنگامی که از یک دیدگاه بین رشته‌ای نیز در روند پژوهش بهره می‌برند، گوشه‌هایی ناپیدا از گذشته را آشکار و روشن می‌کنند که تاریخ نگاری سنتی با محدودیتهایی که در روش و بینش دارد، نمی‌تواند به آن دستاوردها برسد.

«مقاومت شکننده» یا تاریخ تحولات اجتماعی ایران از دهه ۱۵۰۰ تا دهه ۱۹۸۰ م / دهه ۸۸۰ تا ۱۳۶۰ ش پژوهش جان فوران، به یاری الگوهای جامعه‌شناختی و سیاسی و همچنین نوعی نگاه بین رشته‌ای می‌کوشد تا ساختار اجتماعی ایران را در یک دوره نسبتاً طولانی از بنیادگذاری شاهنشاهی صفویان تا برافتادن حکومت پهلوی و نخستین سالهای انقلاب اسلامی، مورد بررسی قرار دهد.

فوران بررسی خویش را با طرح الگوهای نظری بررسی خویش و ارائه مطالبی در زمینه تطبیق این الگوها با تحولات اجتماعی و سیاسی دوره مورد پژوهش آغاز می‌کند. برشهای کلان پژوهش او دوران اوج فرمانروایی صفویان، آغاز دوران وابستگی در عهد قاجاران و دوران توسعه وابسته ایران در عهد پهلوی و سرانجام وقوع انقلاب اسلامی در ایران است. وی این پژوهش را با تکیه بر الگوی نظام جهانی و الگوی توسعه وابسته صورت می‌دهد. فوران الگوی وابستگی و توجه به کنش متقابل ساختارهای خارجی با الگوهای توسعه داخلی را برگزیده است تا: «تجربه‌های تاریخی توسعه و دگرگونی اجتماعی ایران» را بر بنیاد وجوه اصلی تولید شبانکارگی، سهم‌بری دهقانی و تولید شهری توضیح دهد، زیرا فوران بر این باور است که ایران پیش از دوران سرمایه‌داری جهانی را نمی‌توان تنها در پرتو شیوه تولید فئودالی یا آسیایی توضیح داد.

او در توصیف رویدادهای تاریخی، کار عمده خویش را این‌گونه معرفی می‌کند: «این بررسی

(برای تاریخ دانان) تلفیقی است از منابع بسیار که یک دوره زمانی طولانی تر از حد متداول این گونه بررسی ها را در بر می گیرد. این کار با قصد تفسیر تشویریک مجدد جامعه ایرانی و تجربه اش در قلمرو تغییر اجتماعی صورت می گیرد. پژوهش فوران از یک دیدگاه فراگیر، پژوهشی سودمند است و به هر روی به عنوان یک نگاه به تاریخ ایران اهمیت دارد و ابعاد تازه ای از شرایط تاریخی ایران در دوران مورد بحث را روشن می کند.

«مقاومت شکننده» بر آن است که نشان دهد ائتلافهای مردمی که براساس شعارهای فراگیر به وجود می آیند، پس از پیروزی اولیه، همواره به علت اختلاف در انگیزه ها و منافع گروهی و طبقاتی، به گسستگی و شکست تهدید می شوند. بررسی روند چنین ائتلافهایی در دوران نهضت مشروطیت، ملی شدن صنعت نفت و بالاخره انقلاب اسلامی در تاریخ ایران، از زمینه های اصلی این پژوهش است. گرچه از یک نگاه کلی می توان گفت که در تمام این موارد، اگر همان خواستها و شعارهای فراگیر اولیه، همچنان ادامه می یافت و منحرف نمی شد، شاید این گسستگی ها به وجود نمی آمد، اما آنچه نویسنده محقق در این اثر ارزشمند بدان می پردازد این است که به علت خاستگاه و گرایشهای خاص و فرهنگهای مختلف گروههای تشکیل دهنده این ائتلافها - در سطوح مختلف سازمانی - این گسستگی ها اجتناب ناپذیر بوده است.

امید است مطالعه توأم با تأمل این پژوهش، بتواند مسئولان محترم نظام و شیفتگان سربلندی و سرافرازی این سرزمین اسلامی و مردم شریف آن را به تلاش وادارد تا هرچه بیشتر بر فراهم آمدن موجبات همبستگی ملی که اهم آنها کار سنگین فرهنگی و اخلاقی می تواند باشد، پای فشارند و از بروز عوامل گسستگی که ریشه در رفتار و اخلاق اجتماعی و پیروی مردم از الگوهای جامعه* دارد، جلوگیری کنند که بزرگان ما فرموده اند: کشور و کشورداری با کفر و بی دینی باقی می ماند، ولی با تبعیض و ستم هرگز.* متأسفانه در این زمینه ما تا جایی پیش رفته ایم که دین الهی مایه الفت و رحمت را که می تواند محور همبستگی باشد به دین خشنونت، ستیزه جویی و تبعیض و در نهایت گسستگی تبدیل کرده ایم.

در خاتمه لازم است از استاد گرانقدر جناب آقای دکتر منصور صفت گل که با حوصله بسیار این اثر را خواندند و مطالبی توضیحی در پاورقی بدان افزودند و نقدی بر آن نگاشتند که در تهیه این مقدمه نیز از آن سود برده شده است؛ و همچنین از جناب آقای دکتر احمد شهما و جناب آقای دکتر الله کرم میرزایی که با مطالعه دقیق، پاره ای از کاستیهای حروفچینی را اصلاح کردند؛ و بالاخره از همکار بسیار عزیز جناب حمید هادیزاده مقدم که کار سنگین تطبیق، تصحیح و آماده سازی این کتاب و سایر کتابهای مؤسسه را طی سالیان دراز گذشته بر دوش کشیده اند و موجبات نشر آنها را فراهم آورده اند، صمیمانه تشکر و سپاسگزاری گردد.

مقدمه مترجم

مقاومت شکنده، تاریخ تحولات اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و ایدئولوژیکی پانصد ساله اخیر ایران یعنی از آغاز به قدرت رسیدن صفویه تا سال ۱۹۹۰ میلادی (۱۳۶۹ شمسی) را دربرمی گیرد. نویسنده دانشمند کتاب ضمن علت یابی نحوه روی کارآمدن، قدرت گیری و سپس افول دولت نیرومند صفوی، آن هم زمانی که احتمالاً ایران در آستانه ورود به انقلاب صنعتی بود، فروپاشی دولت صفویه را ناشی از وجود بحرانهای درهم تنیده اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نیز کشمکش قاطع بخشهای مختلف نخبگان سراسر امپراتوری ایران می داند. به دنبال سقوط سلسله صفویه دوره تلخی از ناآرامی، ناامنی و جنگهای داخلی و جابجایی سلسله ها در کشور پدید آمد و همین جنگها باعث شد کشوری که در زمان شاه عباس یک امپراتوری بزرگتر از تزار روسیه، عثمانی و هندوستان بود و در عرصه خارجی امپراتوریهای درحال شکل گیری جهان سرمایه داری قرار داشت، به جای آنکه بخشی از جهان مزبور شود در زمان حکومت دودمان قاجار به حاشیه آن جهان رانده شد و نسبت به آن موقعیت حاشیه ای و وابسته پیدا کرد. این وضع برای مردمی که در بخش اعظم تاریخ طولانی سرزمین خویش با استقلال زندگی کرده بودند قابل تحمل نبود. از آن پس جنبشهای پرتوانی پدید آمد و مردان بزرگی مانند امیرکبیر و مصدق پیدا شدند و کوشیدند ایران را از حالت وابستگی و موقعیت حاشیه ای به درآورند اما هر بار به دلایلی - که به تفصیل در کتاب مورد بحث قرار گرفته است - این اقدامها به شکست و ناکامی انجامید.

نویسنده کتاب به همین حد بسنده نمی‌کند، پا را بسی فراتر می‌نهد و می‌کوشد در پرتو یک مورد خاص، یعنی پانصد سال تاریخ پرفراز و نشیب ایران، قانونی عام برای همه انقلابها و از جمله انقلابهای ایران در طول دو سده اخیر پیدا کند. فوران در پرتو این بررسیها می‌گوید انقلاب اخیر ایران با همه عظمت و پهناوریش در مقایسه با سایر انقلابهای بزرگ تاریخ بشر، حالت استثنایی ندارد و ضمن بررسی و نقد نظریه‌های انقلاب، می‌کوشد به قوانین عام و کلی دست یابد و به یاری آنها همه انقلابهای پیشین را توضیح بدهد. او ضمن بحث و بررسی آراء خانم ثهدا اسکاکیول نظریه پرداز برجسته و بزرگ انقلابهای فرانسه، روسیه، چین و ایران، می‌گوید انقلاب ۱۳۵۸/۱۹۷۹م ایران مانند همه انقلابها از یک رشته قانونهای عام تبعیت کرده است متنها با در نظر گرفتن این نکته که در تاریخ بشر، این آخرین انقلاب بزرگی بوده که به وقوع پیوسته است پیچیدگیهای خاصی نیز داشته که نمی‌توان آنها را صرفاً به یاری انقلابهای قبلی توضیح داد. انقلاب ایران را باید به یاری تلفیقی منطقی از نظریه‌های انقلاب یعنی نظریه شیوه‌های تولید، نظریه نظامهای جهانی، نظریه وابستگی، نظریه مشروعیت نظام و ماهیت دولت و فرهنگهای سیاسی مخالفان حکومت توضیح داد. به پیروی از این اصل، مفهوم «ائتلاف چند طبقه، مردمی و شهری» را مطرح می‌کند و می‌گوید در تمامی جنبشهای اجتماعی - سیاسی دو سده اخیر ایران، یک ائتلاف مردمی با شرکت همه طبقه‌های جامعه شهری (جز طبقه حاکم یا بخشی از آن) شکل گرفته و به همین سبب در آغاز از توان و قدرت ستری برخوردار بوده و گامهای غول‌آسایی در مسیر موفقیت برداشته، اما در واقع همان چیزی که قوت و توان انقلابها را سبب شده، شکست آنها را نیز به دنبال داشته است. انقلاب اگر توسط یک طبقه راهبری شود ممکن است رشدی کند و موفقیتی تدریجی داشته باشد اما اگر موفق شد تداوم می‌یابد و به اصطلاح «جا می‌افتد». انقلاب ۱۳۵۸/۱۹۷۹م فرانسه با شرکت و رهبری بورژوازی از جمله انقلابهای طبقاتی بود که موفق شد و بورژوازی را به قدرت رسانید اما انقلابهایی از نوع انقلاب مشروطیت ایران یا ملی کردن صنعت نفت به خاطر چند طبقه‌ای بودن و شرکت همه «مردم» در آنها، ابتدا به ثمر رسیدند اما سرانجام در نیل به هدفها عقیم ماندند و مآلاً به شکست منتهی شدند زیرا همه طبقه‌های شرکت‌کننده در انقلاب تا آخر با آن همراهی نکردند در نیمه راه یکی‌یکی جدا شدند و انقلاب شکست خورد. علاوه براین، ایران از زمان قاجاریه به

بعد در موقعیت وابستگی به نظام جهانی قرار داشته و همین وابستگی باعث می شده که اگر انقلابی هم در حال جافاندن و به ثمر نشستن بوده با مداخله بیگانگان ناکام بماند. مداخله روسیه موجب شکست انقلاب مشروطیت (۱۹۱۱م/۱۲۹۰ش) و مداخله سیاسی امریکا موجب شکست نهضت ملی کردن نفت (۱۹۵۳م/۱۳۳۲ش) شد.

عامل جدیدی را که فوران در انقلابهای ایران - و جهان - کارساز و ذی مدخل می داند فرهنگهای سیاسی گروههایی است که نظام موجود را به هم آورد جویی فرا می خوانند. فوران شاید از معدود نظریه پردازان پیشگامی است که عامل فرهنگ و ایدئولوژی را به شیوه ای منسجم در متن نظریه انقلاب می گنجاند و به تفصیل درباره اش توضیح می دهد.

عامل دیگر شکست انقلابها توسعه وابسته در زمینه اقتصاد و موقعیت حاشیه ای ایران در نظام جهانی بود. این عامل موجب شد ایران در لحظه های حساس و بحرانی نتواند روی پای خود بایستد. تحریم اقتصادی ایران از جانب غرب در زمان ملی کردن و سقوط قیمت نفت در سالهای آخر دهه ۱۹۷۰م/۱۳۵۰ش نمونه هایی از عملکرد اقتصاد وابسته را به نمایش گذاشتند.

از جمله ویژگیهای تاریخ ایران که نویسنده بر آن انگشت می گذارد، ماهیت دولت ایران و گره خوردن دولت با شاه و خانواده پادشاهی است، همین امر باعث می شده تا در بحرانها و انقلابها دولت و سلطنت به یکسان مورد حمله و آماج خشم انقلابیان قرار گیرند و کل نظام درهم ریزد خاصه آنکه مشروعیت سلطنت رضاشاه به دلیل وابستگی کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ به انگلستان و مشروعیت پادشاهی محمدرضا شاه به علت کودتای ۲۸ مرداد سیای آمریکا زیر سؤال رفته بود.

فوران علت موفقیت کودتای رضاخان را مات شدن بازیگران خارجی و داخلی در عرصه شطرنج سیاست ایران می داند و می گوید آن کودتا به نوعی حالت انتظار، بلاتکلیفی و انفصال سیاسی را در ایران پایان داد.

نویسنده از واژه های پوپولیسم و پوپلیستی در مورد خصلت جنبشهای دو سده اخیر ایران استفاده می کند. این واژه ها که فارغ از هر نوع بار ارزشی و اخلاقی هستند در عین حال در مورد نظام حکومتی هیچیک از دوره های تاریخ ایران به کار گرفته نمی شوند منظور فوران از این واژگان آن است که تقریباً در تمامی جنبشهای تاریخ معاصر ایران به

جای این یا آن «طبقه» اکثریت عناصر جامعه یعنی مردم شرکت داشته‌اند، مترجم نیز با در نظر گرفتن این معنی، واژه‌های «مردم» و «مردمی» را معادل آنها به کار گرفته است و اگر احیاناً جایی ابهامی در کار بوده، عین واژه پوپولسم یا پوپولیستی نیز در پرانتز قید شده است.

در پایان از مؤسسه خدمات فرهنگی رسا سپاسگزارم که ضمن پیشنهاد ترجمه این اثر ارزشمند و فراهم کردن امکانات چاپ و نشر سریع آن، هر جای کتاب نیازی به توضیح بوده، این زحمت را متقبل شده و در پاورقی پاره‌ای از ابهامها را روشن کرده است

احمد تدین

سپاسگزاری

جای آن دارد که از اشخاص بسیاری که در نگارش و تهیه این کتاب - نخستین کتاب من - سهم و نقشی داشته‌اند یاد و سپاسگزاری کنم. در صدر فهرست، مشاوران روشنفکر و همفکران برجسته‌ای قرار دارند که در روزگار دانشجویی من در دانشگاه کالیفرنیا در سانتا باربارا و برکلی به من کمک کردند و چارچوب فکری این اثر را شکل دادند: ریچارد آپلبوم، دیک فلکس، ایرا لاپیدوس، توم گولد و ویکی بونل همگی در شکل دادن اندیشه‌ام در زمینه تاریخ، جامعه‌شناسی، نظریه، روش و پرداخت دقیق به جزئیات نقش داشته‌اند. از چند معلم زبان فارسی خاصه ژاله پیرنظر، فریدون بدره‌ای و از حامد الگار و جواد رصاف که مرا در آشنایی و تسلط بر زبان زیبا و پویای فارسی یاری دادند، سپاسگزارم. در آخرین لحظات در مرحله بازبینی کتاب، از دیدگاه‌های تعدادی از صاحب‌نظران برجسته در زمینه مطالعات ایرانی در تکمیل اطلاعات خود، بهره گرفته‌ام. هریک از آنها در مورد یک یا چند فصل کتابم اظهارنظرهایی کردند. ژانت غفاری، رضا افشاری، منگل بیات، فریده فرهی، ویلم فلور، امیر حسن‌پور، لئونارد هلفگات، هما کاتوزیان، نیکی کدی، رودی مانتی، منصور معدل، وال مقدم، میثاق پارسا و جیمز رید در این زمینه مرا یاری دادند. با کار سخاوتمندانه‌شان از بسیاری از خطاها برکنار ماندم، آگاهیهای کنجکاوانه چندی پیدا کردم و در پاره‌ای موارد دل و جرأت لازم را یافتم. از همه آنان سپاسگزارم. از آنهمه «اساتیدی» که کارشان زینت‌بخش زیرنویسهای این کتاب شده است تشکر می‌کنم. به رغم عدم توافقه‌ها، جای بسی خوشوقتی است که آدم، خود را بخشی از یک چنین اجتماعی از افراد اهل فضل بداند.

از نهادها و نشریات مختلف نیز سپاسگزارم. دانشگاه کالیفرنیا در برکلی و در سانتاباربارا از این پژوهش پشتیبانی کردند و در فاصله سالهای ۱۳۵۹/ش تا ۱۳۷۱/م از نظر مسافرت، دسترسی به اسناد و مدارک و هزینه اقامت در نقاط مختلف یاریم دادند. نشریه بین‌المللی مطالعات خاورمیانه، ریویو، مطالعات ایرانی، نظریه و جامعه، انسان و جامعه همه موافقت کردند تا بخشهایی از مقالات آنها در این کتاب مورد استفاده قرار بگیرد. از جمله مقاله‌هایی که بر نظرات کتاب حاضر تأثیرگذار بوده‌اند می‌توان موارد زیر را نام برد: «چارچوب تاریخی - جامعه‌شناختی بررسی تحولات بلندمدت در جهان سوم» صفحات ۳۳۰-۳۴۹ در نشریه انسان و جامعه، سال ۱۶ شماره ۳ (اوت ۱۹۹۲/مرداد - شهریور ۱۳۷۱) که مبنای بعضی از نظراتی است که در فصل یکم بسط یافته است؛ «شیوه‌های تولید در ایران قرن هفدهم»، صفحات ۳۴۵-۳۶۳ در نشریه بین‌المللی مطالعات خاورمیانه، سال ۲۰ شماره ۳ (اوت ۱۹۸۸/مرداد - شهریور ۱۳۶۷) که بخشی از آن در فصل دوم مورد استفاده قرار گرفت؛ «ایجاد عرصه‌ای خارجی: جایگاه ایران در نظام جهانی ۱۵۰۰-۱۷۲۲/م ۸۲۹-۱۱۰۱ش»، صفحات ۷۱ تا ۱۱۹ در ریویو (نشریه مرکز فرناند برودل برای مطالعه نظامهای اقتصادی، تاریخی و تمدنها)، سال ۱۲ شماره یکم (زمستان ۱۹۸۹/م ۱۳۶۸ش) که تا حدی در فصلهای ۲ و ۳ بازتاب یافته است؛ «سقوط طولانی دودمان صفویه: حرکت به فراسوی دیدگاههای متعارف»، صفحات ۲۸۱-۳۰۴ در نشریه بین‌المللی مطالعات خاورمیانه، سال ۲۴ شماره ۲ (مه ۱۹۹۲/اردیبهشت - خرداد ۱۳۷۱) که قسمتهایی از آن در فصل ۳ مورد استفاده قرار گرفته است؛ «مفهوم توسعه وابسته به منزله کلید اقتصاد سیاسی ایران عصر قاجار (۱۸۰۰-۱۹۲۵/م ۱۱۷۹-۱۳۰۴ش)»، صفحات ۵-۵۶ در مطالعات ایرانی سال ۲۲ شماره ۲-۳ (۱۳۶۸/م ۱۹۸۹ش)؛ که الهام‌بخش اولیه فصل ۴ بوده است؛ و «قوت و ضعف اتحاد مردم‌گرایانه ايسران: تحلیل طبقاتی انقلاب مشروطیت ۱۹۰۵-۱۹۱۱/م ۱۲۸۴-۱۲۹۰ش» صفحات ۷۹۵-۸۲۳ در نظریه و جامعه سال ۲۰ شماره ۶ (دسامبر ۱۹۹۱/آذر - دی ۱۳۷۰) که بخشی از تفسیر فصل ۵ را تشکیل می‌دهد.

همچنین از انتشارات دانشگاه پرینستون که اجازه داد از مطالب کتاب ایران بین دو انقلاب (۱۳۶۱/م ۱۹۸۲ش) اثر پروانه آبراهامیان نقل قول کنم و از یکی از نقشه‌هایش

کپی بگیرم؛ از انتشارات دانشگاه کمبریج به خاطر اجازه نقل قول از کتاب ادوارد جی. براون: انقلاب ایران ۱۹۰۶-۱۹۰۹م/۱۲۸۵-۱۲۸۸ش (۱۹۱۰م/۱۲۸۹ش) و نیز به خاطر دو جدول برگرفته از کتاب تاریخ ایران کمبریج، جلد ۶ دوره تیموریان و صفویه (۱۹۸۶م/۱۳۶۵ش) اثر برت فراگنر و مقاله «شالوده اجتماعی بلوای بایه در ایران» (۱۸۴۵-۱۸۵۳م/۱۲۲۴-۱۲۳۲ش) از نشریه بین‌المللی مطالعات خاورمیانه، سال ۱۵، شماره ۲ (مه ۱۹۸۳/اردیبهشت - خرداد ۱۳۶۲) نوشته موجان مؤمن و از انتشارات دانشگاه تگزاس به خاطر اجازه استفاده از جدول اریک جی هوگلاند، زمین و انقلاب در ایران ۱۹۶۰-۱۹۸۰م/۱۳۳۹-۱۳۵۹ش (۱۹۸۲م/۱۳۶۱ش) نیز سپاسگزارم.

بدون تشویق تحریریه نشر وست‌ویو، آموس زابرو و باربارا الینگتن، کمک استادانه اریک دالین از مؤسسه خدمات کامپیوتری دانشگاه کالیفرنیا در سانتا باربارا، جولی سه‌کو در وست‌ویو و باب نیدفر دستیار پژوهشی‌ام که بخش اعظم تنظیم حروفچینی و رسم جدولها را برعهده گرفت کتاب به این صورت مقبول ارائه نمی‌شد.

به گونه‌ای متفاوت مرهون دوستان و خانواده‌ام نیز می‌باشم چون همگی مرا در این رهگذر یاری دادند. خواهرم، پدر و مادرم، بروس پورتین، الکس گرین، لیتل‌من، کریس ابی، نینا شریف، لویزوست، آنیتا وایس، کارلا هکستاف، لای‌کینکر، گِرِک ترنر و در این اواخر کام‌کام بهاوانی که همگی به طریقی یاریم داده‌اند. کتاب را به همگی شما تقدیم می‌کنم.

جان فوران

پیشگفتار

در این کتاب فرایندهای تحولات اجتماعی ایران از اوج قدرت کشور در سده‌های شانزدهم (۸۷۹ تا ۹۷۹ش) و هفدهم (۹۷۹ تا ۱۰۷۹ش)، یعنی دوران حکومت صفویه، تا سالهای پس از انقلابِ تکان‌دهندهٔ ۱۳۵۷ که خاندان سلطنتی پهلوی را برانداخت، مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد. در موضوع به هم مرتبط، مسائل محوری کتاب را تشکیل می‌دهد: یکی نحوهٔ توضیح ساختار اجتماعی در حال تغییر و دیگری چگونگی تحلیل انفجارهای اجتماعی ادواری که مشخصهٔ فرایند تغییرند و نظیرشان را در عصر جدید نمی‌توان یافت. من از خلال منشورهای طبقه، قومیت و جنسیت به ساختار اجتماعی نگرسته‌ام و تأکید را عمدتاً بر عامل طبقه نهاده‌ام اما در هر حال اهمیت دو بُعد دیگر را هرگز از نظر دور نداشته‌ام. یکی از مسائل کلیدی که باید مورد بررسی قرار گیرد، تعیین این نکته است که روابط ایران با غرب (به مفهوم گستردهٔ جهان صنعتی) طی چندین قرن به چه میزان دولت، جامعه و اقتصاد را در راستای مشخصی از وابستگی به اقتصاد جهانی و سیاستِ قدرتمندترین کشورها شکل داده است. کنش متقابل این فشارهای خارجی با ساختارِ از پیش موجود و جاری جامعهٔ ایرانی موجب بروز مناسبات اجتماعی بیش از پیش پیچیده‌تر در طول زمان شده است. تنشهای حاصل به صورت یک رشته اعتراضها، شورشها، انقلابها، جنبشهای جدایی‌خواهانه و کودتاها رخ نموده و سرچشمهٔ آنها در مقاومتی است که بخشهای گوناگون جامعه در برابر واقعیتهای سلطه خارجی و خودکامگی دولتی نشان داده‌اند. معضل ما توضیح شرایطی است که در آنها چنین مخالفت‌هایی امکان‌پذیر می‌شده، همچنین می‌خواهیم بدانیم چرا ظرفیت

رهایی بخش این مخالفتها پی در پی حرمان و سرخوردگی به بار آورده است. استدلال خواهم کرد که ریشه های یک پاسخ را می توان در پیچیدگی ساختار جامعه ایرانی، فرهنگهای سیاسی گروههای مخالف درگیر و موازنه های داخلی و خارجی قدرت جستجو کرد. کتاب، سرگذشت تلاشهای مکرراً دلگرم کننده ای است که به منظور زیر و رو کردن ساختارهای نابرابر قدرت به عمل آمده، همچنین سرگذشت فروپاشی مکرر این قبیل برنامه های شکننده است. سرگذشتی است که هرچند در نهایت غمبار می باشد اما الهام دهنده نیز هست.

تلاش خواهم کرد تا از ابعادی از سطح متون موجود فراتر روم. هدف از این کار آنست که علاوه بر خوانندگان کلاً علاقمند دو دسته مخاطب تا حدی متفاوت از هم را نیز مورد توجه قرار دهم. برای متخصصان مسائل ایران در تمامی حوزه ها، مخصوصاً برای تاریخ دانان، این بررسی تلفیقی است از منابع بسیار که یک دوره زمانی طولانی تر از حد متداول اینگونه بررسیها را دربر می گیرد. این کار با قصد تفسیر ثوریک مجدد جامعه ایران و تجربه اش در قلمرو تغییر اجتماعی صورت می گیرد. بحثها و جدالهای موجود در آثار مربوط به ماهیت تغییرات بلند مدت در آن جامعه و ترکیب جنبشهای اجتماعی تکرار شونده مطرح، بازبینی عمیق و دربر تو جامعه شناسی های توسعه و تغییر اجتماعی دوباره قالب ریزی می شوند و برای دانشمندان علوم اجتماعی علاقمند به امور نظری، که من امیدوارم موضوعیت داشتن شکل بخصوصی از ثوری وابستگی را برای یک مورد غیرامریکای لاتین مسجل سازند و به وضعیت ایران، به همان مفهوم نظام جهانی والرشتاینی و تحلیل روشهای تولید ثومارکسیست، چارچوب ثوریک بدهند. بنابراین دو هدف بنیادی را تعقیب می کنم: از یک طرف، دستیابی به آگاهی و شناخت موضوع تغییر اجتماعی در یک مورد منحصر بفرد فوق العاده مهم و از طرف دیگر، پیشنهاد روشهایی برای یک محدوده از مسائل نظری حل نشده در مطالعه جنبشهای اجتماعی و توسعه. من قضاوت در مورد ارزش این تلاش را به عهده خواننده می گذارم.